

سه گفتار در باب کتب اربعه، کافی و کلینی

* ترجمه: حسین متغیری

** فتح الله ذوقی

چکیده: این متن شامل سه گفتار از دایرةالمعارف اسلام دیانت (به زبان ترکی چاپ آنکارا) است درباره کتب اربعه حدیثی امامیه، کتاب الکافی، و ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی. نویسندهان گفتارها، از زاویه نگاه خود، به این سه مطلب پرداخته و گزارش دایرةالمعارفی ارائه کرده‌اند.

کلید واژه‌ها: حدیث شیعه / کتب اربعه / الکافی (کتاب) / کلینی، محمد بن یعقوب / دایرةالمعارف اسلام دیانت (کتاب) / اوزو، الیاس / صوفو اوغلو، م.جمال / اوز، مصطفی.

اشاره

آنچه در پی می‌آید، سه گفتار از دایرةالمعارف اسلام دیانت، چاپ آنکارا ذیل سه مدخل مهم است که با حدیث شیعه امامی ارتباط می‌یابد: کتب

*. دانشجوی دکتری مطالعات شیعی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم.

Email: Hosseinmottaqi@gmail.com

Email: Fathollahzoughi@gmail.com

**. پژوهشگر بنیاد مطالعات اسلامی در مسکو.

اربعه، کافی، کلینی که در سالهای اخیر انتشار یافته است.

عاملی که ما را به درج این مقاله برانگیخت، ضرورت آشنایی جامعه فرهیخته ایرانی با دیدگاههای محققان معاصر کشور ترکیه است که کمتر در نشریات تخصصی بازتاب یافته است. این فتح باب که در سفینه انجام می‌شود، به لطف استاد حسین متّقی کتاب‌شناس و نسخه‌شناس و پژوهشگر است که عنایت ایشان را سپاس می‌گوییم.

بدیهی است که درج این گفتارها به معنی تأیید کامل محتوای آنها نیست؛ بلکه صرفاً به عنوان دریچه‌ای برای آشنایی با این گروه از دیدگاههاست.

گفتار اول - کتب اربعه

چهار کتاب اساسی حدیثی شیعه امامیه^۱

نگارش: الیاس او زوم (ILIAS USUM)

الکافی، [کلینی] کتاب من لایحضره الفقيه شیخ صدق، تهذیب الأحكام و الاستبصرابو جعفر طوسی، کتابهای چهارگانه‌ای هستند که [بخش اساسی] مجموعه احادیث شیعه را تشکیل می‌دهند. نخستین این کتابها در اوائل سده ۴ هـ/ ۱۰ م و باقی آنها در دوره خاندانی شیعی، به نام آل بویه، در درون دولت عباسی، تألیف شده است. این آثار در آغاز دوره سلطه سیاسی بویهی‌ها مشهور گردید. به احتمال زیاد، از حدود سده ۶ هـ/ ۱۲ م، کتب اربعه (و یا تنها اربعه) نام گرفته‌اند؛ این تعبیر، به احتمال قوی، جایگزینی برای کتب سنه، اندیشیده شده است که پیشتر از سوی محمدثان اهل سنت گردآوری شده بود.

احادیث کتب اربعه که سنت حضرت پیامبر ﷺ و نیز قول، فعل و تقریر دوازده امام [علیهم السلام] است، بنا به نظر علمای شیعه در سده‌های نخستین برگزیده و نوشته شده است. روند نگارش حدیث از دوران حضرت علی [علیه السلام] آغاز شده و در زمان

1. Torkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedias (Ankara,2003): Vol.27, pp4_6.

زین العابدین [عليه السلام] محمد باقر [عليه السلام] و به ویژه جعفر الصادق [عليه السلام] گسترش یافته است. مجموعه‌های حدیثی که بخش مهمی از آنها از سخنان امامان [عليهم السلام] تشکیل یافته، از سوی بسیاری از عالمان نگارش یافته است. تازمان وفات یازدهمین امام، یعنی [امام] حسن العسكري [عليه السلام] هـ ۲۶۰ / م ۸۷۴ از چند هزار مجموعه‌های روایی شناخته شده شیعی که هر یک "اصل" نامیده می‌شد، ۴۰۰ اصل یا اصول اربعائی، پذیرفته شده بود. برخی شمار تأییفات را بسیار بیش از آن دانسته و ۴۰۰ اصل را تنها شامل کتابهای تألیف شده توسط شاگردان جعفر الصادق [عليه السلام] قلمداد کرده‌اند. برخی نیز کتابهای دوران امامان [عليهم السلام] را که تمام روایات را در بر می‌گرفته، بیش از ۶۶۰ کتاب ذکر کرده‌اند؛ اما متابع، صرفاً نام گردآوران احادیث مذکور را ذکر کرده‌اند. (نک: داثرة المعارف لسلام دیانت، ج ۱۵، ص ۳۹ - ۳۸)

۱. نخستین اثر از کتب اربعه شیعه امامیه، کتاب الکافی (=الکافی فی علم الدین)، تأليف ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی رازی (متوفی ۹۴۱-۵۳۲ هـ) است. کلینی سطح علمی اش هر چه هست، باشد، به هر حال، هر کس به خاطر روایات مؤثره از رسول اکرم [علیه السلام] و امامان [عليهم السلام] علاقه‌مند است صاحب یک اثر ماندگار در همه علوم دینی متنسب به آنان باشد و کلینی هم با این نیت، این اثر را آماده کرده و به کتاب الکافی موسوم ساخته است. (کلینی، ج ۱، ص ۸) با این حال، برخی علمای شیعی (برای نمونه نک: خوانساری، روضات الجنات، ج ۶، ص ۱۱۶)، پس از پایان رسیدن تلاش کلینی در این موضوع، آن را "[از طریق نواب]" به پیش امام غائب مهدی المنتظر [عليه السلام] برده و ایشان نیز در حالی که کتاب را پسندیده فرموده که: «[[الکافی کاف لشیتنا = این اثر]] بر شیعیان ما کافی است»، و به همین دلیل خوانده شدن این اثر با نام الکافی را آشکارتر کرده است. این اثر، از دو قسمت تشکیل یافته است که بخش نخست آن با نام الأصول من الکافی و درباره موضوعات اعتقادی، و بخش دوم نیز که با نام الفروع من الکافی خوانده می‌شود، مربوط به موضوعات فقهی است.

۲. دومین اثر از کتب اریعه شیعه امامیه، کتاب من لا يحضره الفقيه، تأليف ابو جعفر محمدبن علی بن بابویه قمی مشهور به «شیخ صدوق» و «ابن بابویه» (متوفی ۳۸۱ هـ / ۹۹۱ م) است. اثربن اوگزینش یافته اختصاراً با نام الفقیه نیز یاد می‌شود. بر اساس آنچه مؤلف در مقدمه آن می‌نویسد، زمانی که شیخ صدوق در بلخ (روستای ایلاق) بوده است، با شرف الدین ابو عبدالله مشهور به «نعمه»، از نسل پیامبر ﷺ ملاقات می‌کند و وی از صدوق می‌خواهد که اثربن مانند کتاب من لا يحضره الطیب، تأليف محمدبن زکریای رازی که خواننده را از پژوهش مستغنى می‌کند، بنگارد، تا خواننده را برای دسترسی به موضوعات فقهی راهنمایی نموده و از مراجعه به فقیه مستغنى نماید.

بر این اساس، شیخ صدوق هم با تأليف کتاب من لا يحضره الفقيه به آن درخواست پاسخ مثبت داده است. شیخ در نگارش این اثر از آثار حریزن ابی عبدالله سجستانی، عبیدالله بن علی حلبي، علی بن مهزيار اهوازی و حسين بن سعید استفاده کرده و همچنین از کتاب نوادر الأحكام اثر محمدبن احمدبن يحيى، کتاب الرحمة اثر سعدبن عبدالله، الجامع اثر محمدبن حسنبن ولید، النوادر نوشته محمدبن ابی عمر و الرسالة پدرش علی بن حسين قمی بهره برده است.

بنابر توضیحات و تعلیقات مصحح و ناشر الفقيه، حسن الخرسان، مؤلف از کتاب الصلاة سجستانی، کتابی از حلبي در مورد فقه، سی و سه اثر از اهوازی و حدود سی اثر از حسين بن سعد استفاده کرده است. تفاوت‌های مهمی در زمینه شمارگان روایتها بی وجود دارد که در مورد تاریخ نگارش آنها اطلاعی در دست نیست؛ مثلاً تعداد روایتها که در جمع‌بندی حسن صدر نشان داده شده ۹۰۴۴ حدیث است (نک: صدر، تلییس الشیعه، ص ۲۸۸) و این درحالی است که حسن الخرسان تعداد آنها را ۵۹۶۳ حدیث نقل می‌کند. (نک: ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه، مقدمه ناشر، ج ۱، ص «د»). [تردیدی نیست که] این تفاوت، نتیجه درآمیختن روایتها موجود در کتاب است با

فتاوایی که مؤلف در چارچوب احادیث داده است.

چاپ چهار جلدی کتاب من لایحضره الفقیه در ۵۶۶ باب، امروزه بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرد. این باها بر اساس سلسله موضوعی ترتیب یافته است. به نظر عالمان حديث شیعی، از زاویه اعتبار و جایگاه، الفقیه پس از الکانفی در دومین رتبه قرار دارد و مؤلف آن اذعان دارد که به جهت حجم گستردگی آن، سلسله سندي روایات را به صورت کامل نیاورده است؛ لذا حجیت و اعتبار بیشتر روایتهاي جمع آوري شده در آن، مختص خود شیخ صدق و خدای اوست.

نوشته‌های شیخ صدق عمده‌تاً با به کارگیری عبارتهاي همچون: «[امام] جعفر الصادق [علیهم السلام] گفته است ...» و یا اينکه «امام رضا [علیهم السلام] گفته است ...»، «[آغاز می شود] و به اين ترتیب، ابتدا نام امام معصوم را می برد و بعضاً پيش از نام امام، اسمامي يك يا دوراوي را نيز ذكر كرده و سپس احادیث را نقل می کند. حدیث شناسان شیعی، دونوع حدیث را معرفی نموده اند که نخستین آن «مرسل» و دومین آن «مسند» است؛ بیشتر احادیث این اثر، ازنوع دوم و «مسند» است.

گفتنی است که ناشر کتاب من لایحضره الفقیه، حسن الخرسان از مجموع ۵۹۶۳ حدیث الفقیه، ۲۰۵۰ مورد آن را «مرسل» و باقی آنها را «مسند» قید کرده است. باز بنا به نظر حسن الخرسان، عالمان شیعی، احادیث «مرسل» را به اندازه احادیث مسند معتبر دانسته اند. برخی عالمان، با در نظر گرفتن دقیقت شیخ صدق در ضبط روایات و گستردگی آگاهی وی نسبت به صحیح راویان، این اثر را نسبت به سه کتاب دیگر (از کتب اربعه)، اعتبار بیشتری به آن داده اند.

در کتابخانه‌های گوناگون، نسخه‌های خطی پرشماری از آن گزارش شده است.

(نک: بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۲۰۰) این اثر چاپهای متعددی دارد. برخی چاپهای آن، عبارت‌اند از: لکنهو ۱۳۰۰ هـ - ۱۳۰۷ هـ، تبریز ۱۳۳۴ هـ، تهران ۱۳۷۴ هـ، نجف ۱۳۷۷ هـ، بیروت ۱۹۸۱ هـ / ۱۴۰۱ هـ، که البته مورد اخیر در چهار

جلد [یه صورت تصحیحی] منتشر شده است. به جهت اعتبار، جایگاه و اهمیت خاص آن در شیعه، از زمان نگارش این اثر تاکنون، شروح، حواشی و تعلیقات بسیاری بر آن نگاشته شده است.

۳. سومین اثر از کتب اربعه شیعه امامیه، *تهذیب الأحكام* تألیف ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (متوفی ۴۶۰ هـ / ۱۰۶۷ م) است که از او به عنوان «شیخ الطائفه» نیز یاد می‌شود. نام کامل اثر، *تهذیب الأحكام فی شرح المقنعة* است. بنابر آنچه در مقدمه کتاب آمده است، مؤلف کتابی به نام *المقنعة* (رسالة المقنعة) را که استاد خویش، شیخ مفید [ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان عکبری حارثی (متوفی ۴۱۳ هـ)] تألیف کرده بود، اساس قرار داده و روایات مربوط به موضوعات آن را برگزیده و تلاش خویش را به عنوان *شرح آن*، طرح ریزی کرده است.

مؤلف، جداگانه برخی روایتهايی را که در میان کتب شیعی به چشم می خورد و به نظر مخالفان (سنّی‌ها) استثمار شده و سبب ترک مذهب از سوی برخی کسان شده، برای از بین بردن این تضادها در تألیف خویش عنوان می‌کند.^۱ (نک: طوسی، *تهذیب الأحكام*، مقدمه ناشر، ج ۱، ص ۲ - ۳ طوسی ابتدا مسائلی را که مرتبط با موضوعات فقهی موجود در المقنعة است به دست داده، سپس احادیث مخالف و نیز احادیث موافق با مذهب خویش را نقل کرده، در نهایت، بر اساس ملاکهای مشخصی مرجحات را بیان داشته و کارکردن موضوعی را روش هدفمند خویش قرار داده است؛ هر چند این اثر را به ترتیب موضوعی از کتاب طهارت که نخستین قسمت آن است شروع نموده و به جهت خوف از پایان نیافتن اثر، در قسمتهای دیگر کتاب، تنها با ذکر روایتهاي شیعی آن را به پایان رسانده است. (نک: همان، مقدمه ناشر، ج ۱، ص ۴۷ - ۴۶).

۱. عبارت گویا نیست؛ لیکن یکی از اهداف شیخ طوسی از نگارش *التهذیب حل تعارضات و اختلافات موجود در میان اخبار بوده است.* (ویراستار)

گفتنی است چاپی که امروزه به طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد، چاپ ۱۰ جلدی است که در سال ۱۴۰۱ هـ / ۱۹۸۱ م در بیروت منتشر شده است. مجموع ابواب تهذیب الأحكام، ۳۹۳ باب و شمارگان احادیث این اثر هم ۱۳۵۹۰ روایت است. مؤلف که احادیث را با سند کوتاهی می‌آورد، پس از اتمام آن، پیوستی به نام مشیخة تهذیب الأحكام در آن گنجانده و در آن سلسله سند راویانی را که در این اثر از آنها روایت نقل می‌کند، ثبت نموده است.

حسن الخرسان، [مصحح و] ناشر تهذیب الأحكام، با استفاده از منابع شیعی، شرحی بر این «پیوست» نگاشته است. ناگفته نماند که این پیوست و شرح آن در آخرین جلد چاپی (ج ۱۰) که از آن سخن رفت (چاپ بیروت) قرار گرفته است. از کتاب تهذیب الأحكام نسخه‌های خطی پرشماری گزارش شده است. (نک: بروکلمان، ذیل تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۷۰۷) این اثر دارای چاپهای متعددی است؛ از جمله: تهران، ۲ ج در ۱۳۱۷-۱۳۱۶ هـ نجف، ۴ ج در ۱۳۷۷-۱۳۸۲ هـ و چاپ ۱۰ جلدی آن که سال ۱۴۰۱ هـ / ۱۹۸۱ م در بیروت منتشر شده است. بر این اثر و اسنادش [= مشیخه] شروح و حواشی و تعلیقات پرشماری نوشته شده است. (نک: طوسی، تهذیب الأحكام، مقدمة ناشر، ج ۱، ص ۴۷؛ آقابزرگ طهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعه، ج ۶، ص ۵۳-۵۱)

۴. چهارمین اثر از کتب اربعه شیعه امامیه، الاستبصار تأليف دیگر ابو جعفر محمد بن حسن طوسی است. نام کامل آن الاستبصار فی ما اختلف من الأخبار است. بر پایه ویژگی کامل آن در جایگاه مختصر تهذیب الأحكام، از لحاظ ترتیبی هم وابسته به آن است. این کتاب بر اساس بخش‌های موضوعی فقهی «عبادات» و «معاملات» جدا شده است. هر کتاب در شمارگان مختلف به بابهایی که روایات را در بر می‌گیرد، تقسیم شده است. بنابر شمارش مؤلف، این اثر دارای ۹۲۶ باب، مشتمل بر ۵۵۱۱ حدیث است. (نک: مشیخة الاستبصار، ج ۴، ص ۳۴۳) [در تفاوتی ناچیز،] شمارگان ابواب کتاب در برخی منابع ۹۱۵ و ۹۳۰ باب؛ شمارگان و احادیث هم ۵۵۳۱ و ۵۵۸ ذکر

شده است.

این اثر به لحاظ تاریخ تأليف آن، آخرین کتاب از کتب اربعه، و نسبت به موضوعات مهم فقهی در شیعه از اهمیت خاصی برخوردار است. مؤلف در این اثر فقط به ردیف کردن روایتها بسته نکرده، بلکه برای رفع اختلافها و معضلات بین آنها، سعی وافی نموده است. در پایان اثر، از آنجاکه سلسله اسانید احادیث متصل نیستند، مؤلف شبیه کاری را که در اثر پیشین (تهذیب الأحكام) نموده بود، انجام داده و فصلی را در زمینه «اسناد احادیث» [با عنوان مشیخة] قرار داده است. در این بخش، وی سلسله سندي خود را تا امامان معصوم [علیهم السلام] بیان داشته و راویانی را خود در این اثر، از آنها نقل می‌کند، معزّفی نموده است و کسانی که نامبرده شده است، سلسله روایتهاشان را به مانند مشیخة تهذیب الأحكام به حضرت پیامبر ﷺ [یا دوازده امام ﷺ] می‌رساند. (نک: مشیخة الاستبصار، ج ۴، ص ۳۴۳ - ۳۰۲).

الاستبصار نیز در کتابخانه‌های گوناگون دارای دستنویسهایی است (نک: بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۵۱۲ و همو، ذیل تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۷۰۷). این اثر نخستین بار در لکنهو هند به چاپ رسیده است (۱۳۰۷هـ / ۱۸۸۹م) و سپس چند سال بعد در سال (۱۳۱۷هـ) در تهران منتشر گردیده است. این اثر بعدها در نجف (۱۳۷۶- ۱۳۷۵م) و سپس در بیروت سال (۱۳۹۰هـ) انتشار یافته است. تصحیح علمی اثر، از سوی حسن الخرسان تحقق یافته و در سالهای ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵هـ در تهران منتشر گردیده است. بر الاستبصار نیز شروح، حواشی و تعلیقات بسیاری نگاشته شده است. (نک: آقابزرگ طهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعه، ج ۶، ص ۱۹ - ۱۷ و ج ۱۳، ص ۸۷ - ۸۳)

شیعه که سنت را بعد از قرآن کریم، دومین منبع [استنباط احکام] می‌داند، بر این اساس علاوه بر علم حدیث، کتب اربعه را در موضوعاتی همچون: «تفسیر»، «فقه» و «کلام» نیز به عنوان منبع مراجعه خود در آن، قرار داده و مورد استفاده قرار می‌دهد.

کتاب الولی اثر فیض کاشانی که از منابع مهم شیعی محسوب می‌شود (۳، قم، ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۴ م)، عبارت است از تکرار [مجموعه] احادیث کتب اربعه [در یک اثر و به مانند اوست] کتاب وسائل الشيعة (۲۰ ج، بیروت، ۱۴۱۲ هـ / ۱۹۹۱ م) که از سوی حرج عاملی نگارش یافته است. سپس بحار الانوار (۱۱۰ ج، بیروت، ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۱ م) که به دست محمدباقر مجلسی در گستره قابل توجهی [۱۱۰ ج،] با استفاده از کتب اربعه، تأليف یافته است.

در فرهنگ شیعی، مؤلفان تفاسیر روایی یا مفسرانی که در تفسیر خود به روایات جایگاه خاصی می‌دهند، «آیات مرتبط با اعتقاد» را با اصول کافی، «آیات الاحکام» را با فروع کافی به همراه احادیثی که در سه کتاب دیگر از کتب اربعه، آمده است، در تفسیر خویش به کار می‌گیرند. متکلمان شیعی نیز به ویژه به روایتها یی که در اصول کافی ذکر شده، اهمیّت خاصی داده‌اند. (به عنوان نمونه نک: فیض کاشانی، علم اليقین، قم ۱۳۸۵ هـ، ج ۱، ص ۱۹۲، ۱۹۲ و ۵۴۷ و ۵۴۹؛ ج ۲، ص ۸۵۸، ۹۲۳ و ۹۹۲)

تنهای عالمان منسوب به مسلک « الاخباری» همه روایتها موجود در کتب اربعه را صحیح دانسته‌اند. [بر اساس این نظریه، وجود] تضاد میان [برخی] روایات، دلیل بر آن نیست که این روایات از سخنان امامان معصوم [علیهم السلام] نمی‌باشد؛ بلکه آنان لزوم «تفییه» را علّت تفاوت گفتاری پیش کشیده‌اند. [در مقابل این دیدگاه، مکتب «أصولی» قرار دارد که] در آثار مربوط به «أصول فقه»، در جاهای مربوط [به تفصیل] به این موضوع پرداخته و ضمن تأیید وجود برخی احادیث غیر صحیح در میان آثار روایی گزینش شده از سوی مؤلفان، [یا نگرشی تنقیدی] از سوی عالمان اصولی، در مقدمه آثار خود این مسائل را روشن ساخته‌اند (نک: خوئی، ج ۱، ص ۳۰-۲۵؛ علاوه بر آن، لزوم ارزیابی علمی روایات [مندرج در آثار روایی شیعی] در چهار چوب معیارهای مشخص و پذیرفته شده، شرح داده شده است.

مراجع

١. ابن بابویه. من لا يحضره الفقيه. (نشر، سید حسن الموسوی الخرسان)، بيروت: ١٤٠١ ق.
٢. بروكلمان. تاريخ ادبیات عرب.
٣. ——— ذیل تاريخ ادبیات عرب.
٤. تهرانی، آقابرگ. الذريعة إلى تصانیف الشیعۃ. بيروت، ١٤٠٣ ق.
٥. خوانساری. روضات الجنات. قم: نشر، اسدالله اسماعیلیان.
٦. خوئی، ابوالقاسم. معجم رجال الحديث. بيروت، ١٤٠٩ ق.
٧. طوسی، ابوجعفر. تهذیب الأحكام. (نشر، سید حسن الموسوی الخرسان)، بيروت: ١٤٠١هـ.
٨. ——— مثنیخة (تهذیب الأحكام: ج ١٠، ص ٤).
٩. ——— الاستبصار. (نشر، سید حسن الموسوی الخرسان)، بيروت: ١٤٠١ ق.
١٠. ——— الفهرست (نشر، م. صادق آل بحرالعلوم)، بيروت: ١٤٠٣ ق.
١١. حرز عاملی. وسائل الشیعہ. بيروت، ١٤١٢ ق.
١٢. حسن الصدر. تأییس الشیعہ. بيروت، ١٤٠١ ق.

١٣. م. جمال صوفو اوخلو =hadis tenkidi yonunden el-kafi uzerine bir inceleme
احادیث کتاب الكافی از بُعد تنقیدی، یک پرسی و تحقیق (پایان نامه استادیاری، ۱۹۸۲م)، دانشگاه آنکارا،
دانشکده الهیات.
١٤. [محسن امین عاملی]. أعيان الشیعہ.
١٥. ادھم روھی فغالی، Imamiyye Siasi = شیعہ امامیه. استانبول، ۱۹۸۴م.
١٦. وحید اختر. Early Shi'ite Imamiyyah Thinkers = ذخیرین اندیشمندان شیعه امامیه. دهلی نو،
م. ۱۹۸۸
١٧. اتان کُھلیرگ. الأصول الأربع والعائنة [در نشریه] مطالعات اورشلیم در عربی و اسلام =
Jerusalem Studies in Arabic and Islam (اورشلیم = بیت المقدس)، ش ١٠، ۱۹۸۷م، ص ۱۶۶ - ۱۲۸.
١٨. سید ثامر هاشم حبیب العمیدی، "تاریخ الحديث و علومه": [در نشریه] ترااثنا (قم)، س ۱۲، [۱۴۱۷هـ]

ش ۴۷ - ۴۸، ص ۲۲۳ - ۲۳۶.

۱۹. م، یاشار کان دمیر، "حدیث"، دائرة المعارف اسلام دیانت: ج ۱۵، ص ۳۸ - ۴۰.

۲۰. فیض کاشانی. علم اليقین. قم، ۱۳۸۵ ش.

۲۱. —— کتاب الواحی. قم، ۱۴۰۳ ق.

۲۲. کلینی. الکافی. (نشر، علی اکبر الغفاری)، بیروت: ۱۴۰۱ ق.

۲۳. مجلسی، محمد باقر. بحار الانوار. بیروت، ۱۴۰۳ ق.

گفتار دوم - الکلینی

چهار کتاب اساسی حدیثی شیعه امامیه^۱

نگارش: مصطفی اوز (Mustafa Oz)

به احتمال زیاد در سالهای ۲۶۵ هـ / ۸۷۹ م در روستایی به نام «کلینی»، واقع در بین ری و قم، در خانواده‌ای اهل علم و دانش پا به عرصه گیتی نهاد. پدرش «یعقوب بن اسحاق» بود که در ری اقامت داشت و از عالمان ممتاز ری بود. درباره کلینی باید گفت که وی علوم مقدماتی را در موطن خود آغاز نمود. با توجه به اینکه اشخاصی که روایات امامیه را نقل می‌نماید، علمای طراز اول قم بوده‌اند، می‌توان گفت که وی مددگاری طولانی در قم به تحصیل پرداخته است. با توجه به اینکه دایی وی مشهور به «علان»، از علمای بر جسته ری بوده است، از او و سایر دانشمندان آن خطه استفاده برده و از آنها نقل روایت می‌کند.

دیدگاه‌ها و روایتهای عالم بزرگ نیشابور، «فضل بن شاذان» را که خود بسیار به او اعتماد دارد، از محمد بن اسماعیل نیشابوری سمع نمود. همچنان‌که بیان گردید، در رأس محدثان و مشایخ کلینی، علان و نیشابوری قرار دارند که تعداد آنان به ۳۶ نفر می‌رسند؛ محدثانی مبرز و متشخص همچون: ابو علی احمد بن ادريس بن احمد

اشعری قمی، ابو جعفر احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی، سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی و علی بن حسین سعد آبادی قرار دارند که از امتیازات خاص دوره وی می باشد.

به احتمال زیاد، در اوائل سده ۴ هـ / ۱۰ م، کلینی برای دانش افزایی، به بغداد رفته و در کرانه غربی دجله واقع در دروازه کوفه در محله درب السلسلة سکونت گزید. علاوه بر آن، کلینی که با نسبت «سلسلی» نیز از او یاد می شود، مجالس علمی اش جایگاه توجه اشخاص بسیاری گردید. وی در زمان خلیفه عباسی - مقتدر بالله - ریاست علمی فرقه امامیه را به خود اختصاص داد.

کلینی شاگردان بسیاری را در زمینه حدیث و روایت پرورش داد. در بین شاگردان وی می توان به کسانی همچون: ابو عبدالله احمد بن ابراهیم مشهور به ابن ابی رافع السیمری، احمد بن احمد الکاتب کوفی، احمد بن علی بن سعید کوفی، احمد بن محمد بن علی کوفی، ابو غالب احمد بن محمد رازی، ابو القاسم جعفر بن محمد، علی بن احمد بن موسی دقاق، ابو عیسی محمد بن احمد سنانی، اشاره نمود. (برای اطلاعات بیشتر در رابطه با مشایخ و شاگردانش نک: مقدمه حسین علی محفوظ در الأصول من الكافي، ج ۱، ص ۲۰ - ۲۴؛ قیس آل قیس، ج ۳، ص ۷۸ - ۸۱)

کلینی به جهت فعالیتهای علمی اش در زمان خود، به عنوان شیخ شیعه و چهره شاخص و مورد اعتماد علمای شیعه امامیه در سده‌های بعد توصیف گردیده است. (نک: عاملی، اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۹۹) تاریخ وفات کلینی در منابع، سال ۹۴۰ هـ / ۳۲۸ م یا ۹۴۱ هـ / ۳۲۹ م ذکر شده است؛ البته احمد بن علی نجاشی که به زمان حیات او بسیار نزدیک است، تاریخ وفات وی را، ماه شعبان سال ۹۴۱ هـ / می ۹۴۱ م (طوسی، الرجال، ص ۲۹۲) ثبت نموده که به نظر می رسد به واقع نزدیکتر باشد. پیکرش سمت غربی قبرستان باب الكوفه به خاک سپرده شد. امروزه مزارش در سمت شرقی دجله، کنار پل قدیمی، مشهور به «جسر مأمون» قرار دارد و پس از قرنها این ویژگی

را داراست که زیارتگاهی معادل قبر امامان [علیهم السلام] را به خود اختصاص داده است. با توجه به اینکه کلینی در مقطع زمانی غیبت صغری می‌زیسته است، پذیرفته شدن کلینی در بینیه امامیه به عنوان تنها منبع اخبار مؤثره از امامان [علیهم السلام] که بیانگر مبانی نظری و عملی شیعه است، در قبال کلام، فقه، و سایر علوم متکی به خرد، جبهه فکری مخالفی پدید آورده بود.

وضعیت موجود در کنار برخی دلائل دیگر به اعتقاد علمای امامیه، به طولانی نشدن غیبتِ دوازدهمین امام [علیهم السلام]، ظهور او در زمانی نزدیک و حل مشکلات مختلف موجود جامعه شیعی به دست او، متکی است. در چنین وضعیتی، کلینی با پیروی از یک متداخواری-سلفی، مجموعه‌های حدیثی معروف به اصول اربعائمه را -که از امامان [علیهم السلام] و در رأس آنان [امام] جعفر صادق [علیهم السلام] نقل شده است - با دیگر روایتها رسانیده از امامان [علیهم السلام]، جمع کرده و مجموعه روایی بزرگی به وجود آورده است. جایگاه بخاری در مجموعه‌های روایی اهل سنت را کلینی نیز به همان اندازه در میان کتب روایی امامیه دارد.

کلینی به مکتب حدیثی قم منسوب بود که آنان مخالف هر نوع اجتهاد، استدلال و تفکر مبتنی بر خرد محسوب می‌شدند. در مقابل آنان، نوبختیان قرار داشتند که به رشد متدهای عقلی در کلام شیعی با گرایش معتزلی روی آورده بودند. کلینی به مخالفتها شدیدی با آنان پرداخت و برای محافظت از کیان امامیه در برابر دیگر مذاهب، طرفدار کاوشن و تبیین عقلی نبوده است. از این‌رو، همه تلاشهای وی در چارچوب گردآوری، ضبط و محافظت از اخبار و احادیث منقول از امامان [علیهم السلام] خلاصه می‌شود. گرچه فهمیدن دیدگاههای عقلی و نقلی (الهیات) او از روی اخبار مضبوط در اثرش ممکن دانسته شود. وقتی نقلهای متضاد با یکدیگر مورد توجه و بررسی قرار گیرد، مشکل بودن این مسئله، در بالاترین حد آشکار می‌گردد. با اینکه بخش فروع کتاب کافی طبق ابواب فقهی تنظیم شده، در عین حال کلینی مخالفت

خود را با بخشی از اصول فقه که مبتنی بر پایه‌های عقلی است، بروز داده است.

آثارش: مشهورترین اثر کلینی که به روزگار ما رسیده الکافی فی علم الدین (=کتاب الکافی) است؛ که طی بیست یا سی سال به انجام رسانده است. این اثر مشتمل بر سی و پنج کتاب مربوط به اصول و فروع، تشکل یافته است. این مجموعه که دارای ۱۶.۱۹۹ حدیث می‌باشد و در حقیقت شهرت کلینی را فراهم آورده است، مهم‌ترین تلاش علمی اوست.

نسخه‌های خطی الکافی و نیز شروح، اختصارات و تعلیقات آن در کتابخانه‌های مختلف به وفور یافت می‌شود (قیس آل قیس، ج.۳، ص.۹۳-۸۵). بخش اصول آن در شیراز (۱۲۷۸هـ)، تبریز (۱۲۸۱هـ)، تهران (۱۳۱۱هـ و ۱۳۷۴هـ) و در لکنهو - هند (۱۳۰۲هـ / ۱۸۸۵م) منتشر شده است. بخش فروع کافی ابتدا در سال ۱۳۱۵هـ در تهران، در سال ۱۳۰۲هـ / ۱۸۸۵م در لکنهو به چاپ رسیده است. بخش پایانی کافی «الروضة» نیز در تهران سال ۱۳۰۳هـ و لکنهو در سال ۱۳۰۲هـ / ۱۸۸۵م نشر یافته است. تمام بخش‌های سه گانه کافی شامل اصول، فروع و رووضعه با تصحیح علی اکبر غفاری در هشت جلد در سالهای ۱۳۸۷-۱۳۷۵، ۱۳۸۱، ۱۳۷۵ و ۱۳۹۸ در تهران و در سال ۱۴۰۱هـ / ۱۹۸۰م در بیروت افست گردیده است. آثار دیگر کلینی که نام آنها در منابع ذکر شده است، عبارت‌اند از: کتاب تفسیر الرؤیا (=کتاب تعبیر الرؤیا)؛ کتاب الرجال (در موضوع رجال حدیثی شیعی)؛ کتاب الرد علی القرامطة؛ کتاب الرسائل (= رسائل الائمه، اثری است که نامه‌های امامان [علیهم السلام] را دربر می‌گیرد)؛ کتاب ما قيل في الائمه من الشعر. (برای این آثار نک: طوسی، الفهرست، ص ۱۶۵؛ این شهرآشوب، معالم العلماء، ص ۹۹)

منابع

١. كليني، الاصول من الكافي (نشر، على اكبر الغفارى)، بيروت، ١٤٠١هـ، مقدمة حسين على محفوظ [بر الأصول من الكافى :]، ج ١، ص ٤٢ - ٨
٢. النجاشى، احمد بن على. الرجال. تهران، ص ٢٩٢.
٣. الطوسي، ابو جعفر. الفهرست (نشر م. صادق آل بحرالعلوم)، بيروت ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م، ص ١٦٦ - ١٦٥.
٤. [ابو جعفر الطوسي] الرجال (نشر م. صادق آل بحرالعلوم)، قم ١٤١١هـ / ١٩٩٦م، ص ٤٩٦ - ٤٩٥.
٥. سمعانى. الاساب. ج ١٠، ص ٤٦٣.
٦. ابن شهرآشوب. معالم العلماء (نشر م. صادق آل بحرالعلوم)، بيروت: (دار الأضواء)؛ ص ٩٩.
٧. ابن حجر. لسان الميزان. ج ٥، ص ٤٣٣.
٨. ابن عصفور البحرينى. لؤلؤة البحرين (نشر، م صادق آل بحرالعلوم)، بيروت، ١٤٠٦هـ / ١٩٨٦م، ص ٣٩٤ - ٣٨٤.
٩. بروكلمان. تاريخ ادبيات عرب(Gal)، ج ١، ص ٢٠٠ - ١٩٩ و ذيل بروكلمان: ج ١، ص ٣٢٠.
١٠. تبريزى، ريحانة الادب. تبريز، (چاپخانه شفق): ج ٣، ص ٨٧٩.
١١. تهرانى، آقابزرگ. الذريعة إلى تصانيف الشيعة. بيروت ١٤٠٣هـ / ١٩٨٣م، ج ٣، ص ١٨٤؛ ج ٤، ص ٢٠٨ - ٢٠٧، ج ٦، ص ١٨٤١٧٩؛ ج ٨، ص ٥٧٩؛ ج ١٠، ص ١٠٣ و ٢١٨، ج ١٣، ص ١٠٠ - ٩٦.
١٢. خوانساري. روضات الجنات (نشر اسد الله اسماعيليان)، قم، ج ٦، ص ١٢٠ - ١٠٨.
١٣. شوشترى. مجالس المؤمنين. تهران، ١٣٦٥ش، ج ١، صص ٤٥٢ - ٤٥٣.
١٤. عبد العزيز آ. ساجدينا Islamic Messianism. نيو يورك: ص ٣٣ - ٣٢.
١٥. [محسن امين عاملى]. أعيان الشيعة. ج ٩، ص .٩٩.
١٦. عبد الرسول الغفار. بين الكليني و خصومه. بيروت ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م.
١٧. قيس آل قيس. الایرانیون. ج ٣، ص ٩٥ - ٧٤.
١٨. و. مادلونگ، "الكليني": دائرۃ المعارف اسلام EI2 (انگلیسی): ج ٥، ص ٣٦٣ - ٣٦٢.

گفتار سوم - [الكافی]

چهار کتاب اساسی حدیثی شیعه امامیه^۱

نگارش: م. جمال صوفو اوغلو (M. Cemal Sofuoglu)

نخستین و مهم‌ترین [کتاب] از چهار کتاب حدیثی معتبر از دیدگاه شیعه است. (نک: کتب اربعه) مؤلف در مقدمه الکافی -که نام کامل آن الکافی فی علم الدین است - دلائل نگارش اثر خویش را بیان حضرت پیامبر ﷺ، به همراه کتاب خداوند (قرآن کریم)، علی بن ابی طالب [و عترت] به عنوان وصی امّت خود، اطاعت از امام به عنوان وظیفه مسلمانان، فراگیری آموزه‌های دینی از امامان راستین [علیهم السلام] و سرانجام، تأمین زندگی مطابق و هماهنگ با اوامر خداوند و سنت‌های نبوی ﷺ، بر شمرده است.

کتاب کافی -که در طی ۲۰ (یا ۳۰) سال نگارش یافته - مشتمل بر حدود شانزده هزار حدیث است. این اثر در دو بخش (جلد) تنظیم گردیده؛ بخش نخست در موضوع مباحث نظری، عقائد و کلام با عنوان اصول کافی، در هشت باب با عنوانیں: کتاب العقل والجهل، کتاب فضل العلم، کتاب التوحید، کتاب المحجة، کتاب الإيمان و الكفر، کتاب الدعاء، کتاب فضل القرآن و کتاب العشرة (المعاشرة) تقسیم‌بندی شده است؛ و بخش دوم اثر در موضوع مباحث عملی، عبادات و معاملات با عنوان فروع کافی، در شش باب تنظیم گردیده است. واپسین قسمت فروع کافی، کتاب الروضۃ نامیده می‌شود که در آن نامه‌های منسوب به پیامبر ﷺ و امامان علیهم السلام و گفتارهای آنان و موضوعات گوناگون و متنوع آمده است. این بخش از سوی برخی کسان، سومین بخش کتاب الکافی دانسته شده است. (نک: احتر، نخستین اندیشمند از شیعه

کلینی در اثری که نگاشته، مشخص نکرده که از چه متدهای پیروی کرده و دانسته نیست که قبول و ثبت احادیث کافی مبتنی بر چه شروط و معیارهایی بوده است. همچنین وی از برخی روایات، با اینکه در کتب رجالی شیعه قدح شده‌اند، نقل حدیث می‌کند و برخلاف تصریح خود مبنی بر لزوم سنجیدن صحّت روایات با قرآن کریم، و در تنافی با این نظر، این‌گونه به نظر می‌رسد که او به روایاتی شیعی اعتنا می‌کند که از خود، روایت جعل می‌کنند؛ در صورتی که احادیث آنها در دیگر مجموعه‌های روایی، جایگاهی ندارد. در برخی بخشها احادیث موجود با عنوانی موضوعات، تناسبی ندارد و حتی فتاوی امامان [علیهم السلام] را هم در ضمن احادیث [نبوی علیهم السلام] جا داده است. بیشتر روایتهای کتاب کافی عبارت است از سخنان جعفر صادق و دیگر امامان معصوم [علیهم السلام] با اینکه سلسله سند آنها به حضرت پیامبر [علیهم السلام] می‌رسد، در عین حال ساختگی بودن بسیاری از این روایتها مشخص و روشن است.^۱

بر کتاب الکافی شروح و حاشیه‌های بسیاری نوشته شده است. در این میان، اختصارهایی نیز انجام گرفته است. شرحهایی همچون: الرواشر السماوية فی شرح أحادیث الإمامية (تهران ۱۳۱۱ و ۱۳۱۵ هـ بمیان ۱۳۱۲ هـ) از محمد باقر [میر] داماد حسینی؛ شرح أصول الکافی (تهران ۱۳۶۶ ش) از صدرالدین شیرازی؛ الواہی (مجلدات ۱ - ۲ - ۱۳۱۴ هـ) و مجلدات ۱ - ۲ - ۱۳۲۲ هـ قم ۱۹۸۴ هـ از فیض کاشانی؛ الشافی فی شرح اصول الکافی (۱ - ۲، نجف) از عبدالحسین مظفر؛ شرح الکافی (۱۲۶۶ و ۱۲۸۱ هـ) از ابوالفضل محمد بن صالح المازندرانی؛ الشافی [فی شرح الکافی] (لکنها ۱۳۰۱ - ۱۳۰۳ هـ) به عربی والصفی [فی شرح الکافی] به فارسی (هر دو شرح با هم، ۱۳۰۸ هـ) از خلیل بن غازی القزوینی؛ مرآۃ العقول فی

۱. در مورد این مطالب، رجوع شود به: سفینه، شماره‌های ۲، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و آثار کنگره بزرگداشت ثقة الاسلام کلینی. (ویراستار)

شرح أئمّة آل الرسول (تهران ۱۳۲۱هـ) از محمد باقر المجلسي و الدر المنظوم من کلام المعصوم (نک: قیس آل قیس، ج ۳، ص ۹۰-۸۹) از علی بن محمد بن حسن بن زین الدین الشهید العاملی را از میان آنها می‌توان ذکر کرد (برای دیگر شروح، حاشیه‌ها و اختصارات و برگزیده‌ها نک: سرگین، تاریخ نگارش‌های عربی، Gas، ج ۱، ص ۵۴۰-۵۴۲؛ قیس آل قیس، ج ۳، ص ۸۶-۹۳).

الكافی همراه با ترجمه فارسی نیز نشر یافته است. (تبیریز ۱۲۸۱، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۱۱، ۱۳۰۷ و ۱۳۰۲هـ لکنهو ۱۳۹۲هـ) این اثر هم‌چنین با تحقیق و تصحیح علی‌اکبر غفاری و سید محمد حسن‌الرضوی منتشر شده است. (مجلدات ۱-۸ تهران ۱۳۷۸-۱۳۷۵هـ / ۱۴۰۸هـ / ۱۴۰۱هـ / ۱۴۰۱م، ۱۹۷۸هـ / ۱۹۷۸م، ۱۹۶۱م، ۱۹۸۰م، ۱۹۸۰ش / ۱۹۸۴م، ۱۳۶۲هـ / ۱۹۸۴ش) علی‌رضا برازش با تلاش خود به نام المعجم المفہوس لأنفاظ الأصول من الكافی نمایه اثر را حاضر کرده است. (قم ۱۴۱۵هـ / ۱۹۸۸م) سید ثامر‌هاشم حبیب‌العمیدی در کتاب خود با نام دفاع عن الكافی (قم ۱۴۰۸هـ / ۱۹۶۱م) نقدهایی را که متوجه الكافی بود، در آن پاسخ داده است. دیگر اینکه هاشم معروف الحسنی اثری با نام دراسات فی الكافی للكلينی و الصحيح للبخاری نگاشته است. (نک: کتاب‌شناسی) م. جمال صوفو اوغلونیزروی احادیث کتاب الكافی از بعد تنقیدی، یک بررسی و تحقیق به عنوان پایان نامه استادیاری، نگاشته است. (۱۹۸۲م، دانشگاه آنکارا،

منابع

۱. کلینی. الکافی. (نشر، علی اکبر الغفاری)، بیروت ۱۴۰۱ه؛ و نیز بنگرید: مقدمه حسین علی محفوظ: ج ۱،

ص ۴۲ - ۸.

۲. ابن بابویه. رسالت الاعتقادات الامامیة = مبانی اعتقادی شیعه امامیه، (ترجمه ادhem روحی فغلانی)، آنکارا

۱۹۷۸، ص ۱۱۰، ۱۰۰ - ۱۰۹.

۳. تهرانی، آقابزرگ. الذریعة إلى تصانیف الشیعه. بیروت، ۱۳۹۸، ج ۶، ص ۱۷۹ - ۱۸۴.

۴. سوزگین، تاریخ نگارشہای عربی (Gas)، ج ۱، ص ۵۴۲ - ۵۴۰.

۵. طبرسی، ابو منصور. الاحتجاج نجف، ۱۹۶۶م، ج ۱، ص ۱۹۶ و ج ۲، ص ۱۱۰.

۶. هاشم معروف الحسنی. درسات فی الکافی للکلینی والصحیح للبغواری. بیروت، ۱۳۸۸ / ۱۹۶۸م، ص ۱۳۱ - ۱۲۳، ۱۹۴ - ۱۸۴، ۲۰۲ - ۲۰۴، ۲۱۷ - ۲۱۳ و نیز بنگرید به راهنمای (اندیکس).

۷. م. ابو زهره. الامام الصادق. قاهره، (دارالفکر العربي)، ص ۴۳۸ - ۴۲۹.

۸. م. جمال صوفو اوغلو. Si'nin hadis anlayisi = فهم حدیث شیعه، (پایان نامه دکتری، ۱۹۷۷م)،
دانشگاه آنکارا، دانشکده الهیات، ص ۱۲۹.

۹. Hadis Tenkidi Yonuuden el_Kafi Uerine Bir Inceleme = احادیث

کتاب الکافی از بُعد تنقیدی: یک بررسی و تحقیق (پایان نامه استادیاری، ۱۹۸۲م)، دانشگاه آنکارا، دانشکده الهیات،
ص ۹۹ - ۹۷، ۹۶ - ۶۳، ۳۶ - ۲۸.

۱۰. قیس آل قیس. الایرانیون. ج ۳، ص ۹۳ - ۸۲.

۱۱. س. وحید اختر. Early Shiite Imamiyyah Thinkers = نخستین اندیشمندان شیعه امامیه،
دهلی نو، ۱۹۸۸م، ص ۲۰ - ۹.

